

VAMOS A HABLAR CON MÚSICA:

Aproximació antropològica a la musicoteràpia amb pacients de la unitat de pal·liatiu del Centre-Fòrum Hospital del Mar

“Treball Final de Grau en Antropologia Social i Cultural”

Rita Gutiérrez Anechina

Correu: rganekina@gmail.com

Curs 2016/2017

Tutora: Mariona Rosés Tubau

Universitat de Barcelona

Agraïments...

Hi ha moltes persones gràcies a les que aquesta recerca ha donat els seus fruits. Però aquest treball no hagués estat possible sense l'ajut del meu germà Lucas, un dels primers engranatges d'aquesta recerca, que em va animar a tractar el tema de la musicoteràpia i em va posar en contacte amb l'Óscar, qui va ser qui em va passar el contacte amb el Jordi i em va animar a tirar endavant amb la meva idea. Vull donar les gràcies a l'Àngel, el principal engranatge d'aquesta recerca, qui la va inspirar i qui ha sabut contagiar-me la seva passió per la música i el seu misteri. Sense qui la idea d'aquest treball no se m'hauria ocorregut mai.

També vull agrair al meu pare, a la meva mare, als meus germans i als meus amics Sergio i Meri el seu suport i la seva paciència durant els moments més crítics. Agrair a la meva tutora, la Mariona, el suport que m'ha donat durant tot el procés.

Per una altre banda, vull agrair a l'equip de la unitat de pal·liatius del Centre-Fòrum Hospital del Mar, en especial al Jordi, el bon tracte que m'han donat, la seva constant atenció, ajuda i noves aportacions.

Finalment, vull dedicar aquest treball al Josep, a l'Antoni i la seva família, a la Marta, a la Aurèlia, al Roc i a la seva filla, a l'Encarna, a la Joana i la seva filla, a l'Hugo i a tots aquells pacients que m'han deixat assistir a les seves sessions. Gràcies, allà on estiguin, per haver-me cedit uns minuts del seu temps i per haver-me obert les portes dels seus cors. Sense dubte, aquest treball no hauria estat possible sense els seus testimonis i les seves experiències, encara menys, si no haguessin estat tan sincers, íntims i profunds.

Resum: El present article tracta d'il·lustrar les maneres en què la musicoteràpia pot ajudar als malalts terminals de la unitat de pal·liatius del Centre-Fòrum Hospital del Mar. La recerca vol mostrar la importància de la dimensió emocional i comunicativa que envolta tota pràctica musical, imprescindible per donar peu a la socialització entre els presents durant les sessions de la teràpia. Aquestes pràctiques permeten elevar la categoria del pacient a la de protagonista del moment vital en el qual es troba. Sense aquest tipus de teràpies, que busquen fer possible la comunicació entre els participants d'aquest procés, el paper del malalt terminal quedaria relegat a un segon pla esperant la mort de forma passiva. En front de la incapacitat d'oferir ajuda als qui estan morint, de mostrar afecte en el moment del comiat, trobem alternatives com la musicoteràpia.

Paraules clau: Antropologia de les emocions, Música, Musicoteràpia, Cures pal·liatives, Mort, Emocions, Ritual.

ÍNDEX:

1. INTRODUCCIÓ	4
2. MARC TEÒRIC	5
2.1 Antropologia i música	5
2.2 Breu introducció a la musicoteràpia	6
2.2.1 Definint Musicoteràpia	7
2.3 Aportacions de l'antropologia a la musicoteràpia	8
2.3.1 La dimensió ritual de les pràctiques musicals	8
2.3.2 Antropologia de les emocions i música	9
3. CONSIDERACIONS METODOLÒGIQUES	10
3.1 Objecte d'estudi i descripció del camp	11
4. DADES ETNOGRÀFIQUES I ANÀLISIS	13
4.1 Música i emocions	13
4.1.1 Dotant de sentit l'experiència	15
4.1.2 Desaparèixer	16
4.1.3 Dimensió social de les emocions	17
4.2 La música com a mitjà de comunicació	18
4.2.1 Sense paraules	19
4.2.2 La comunicació de les emocions	20
4.3 La musicoteràpia com a ritual	21
4.3.1 L'eficàcia de la musicoteràpia	22
5. A MODE DE CONCLUSIÓ	24
6. BIBLIOGRAFIA	25

1. INTRODUCCIÓ

A partir d'aquesta recerca, tractem de comprendre de quina manera la música pot ajudar als malalts terminals de la unitat de pal·liatius del Centre-Fòrum Hospital del Mar. Per poder donar resposta a aquesta pregunta, des d'un punt de vista antropològic, tractaré el tema des d'una perspectiva d'anàlisi simbòlic i de representacions. Així doncs, vull veure quines són les concepcions de la teràpia musical pels pacients que la reben i pel terapeuta principal.

Cada cultura i cada individu assimila el procés de morir, el final de la vida, de diferents maneres. La mort és un tema complex i enigmàtic que s'ha tractat i es tracta en funció de cada context. No es moria de la mateixa manera fa cinquanta anys que ara i les formes de comprendre aquest fet són diverses segons la cultura que l'interpreta. A grans trets, podem dir que a la societat occidental medicalitzada, la participació familiar i social en el procés de morir ha quedat relegada a un segon pla. La mort a Occident, amb el pas d'aquest últim segle, ha anat perdent progressivament els murs de contenció, el coixí emocional de la religió, la comunitat i la família (Epele, 1994). Prenent la idea de Norbert Elias entenem que, "indudablemente, en las sociedades occidentales más desarrolladas ha aminorado considerablemente el apasionamiento con el que determinados grupos humanos mantuvieron antaño que únicamente su propia fe sobrenatural y su ritual podrían proporcionar a sus miembros una vida infinita después de la vida" (Elias, 1989:13). Sense participació social, no és possible proporcionar als moribunds una vida infinita després de la vida, una vida que existeix en el record.

Partint d'aquesta hipòtesis, tractaré de mostrar com a partir de teràpies com la musicoteràpia, la dimensió social i ritual torna a ser una qüestió central en el procés de morir.

2. MARC TEÒRIC

2.1 .ANTROPOLOGIA I MÚSICA

Per entendre la música, cal emmarcar-la dins d'un context social, d'una interrelació d'individus que li confereix un valor i un ventall d'emocions indestriables de les vinculacions socials, però sense deixar de banda que l'experiència musical té una base neurofisiològica. Així doncs, l'activitat musical es sosté en una doble concepció: biològica i social (Blacking, 1973). L'expressió musical és una constant de l'espècie humana i, per tant, entenem que és un fet universal. Tot i així, és mitjançant la cultura que utilitzem, gestionem i traiem profit d'aquesta capacitat biològica. En aquest sentit, la música mostra les seves particularitats depenent del context, de la mateixa manera que el llenguatge (Blacking,1973; Martí, 2007).

Entesa d'aquesta manera, Blacking (1973) afirma que la música és una síntesi dels processos cognoscitius propis d'una cultura i del resultat de la interacció social. Per això, si volem investigar l'experiència musical, cal buscar la funció de la música dins la vida social del grup estudiat, centrant la mirada en qui escolta, qui toca, qui canta i per què. Ens preguntem doncs, què significa aquella música en aquell grup o per què és rebutjada per alguns mentre que d'altres s'hi senten atrets. El valor social que pren una música i els efectes que produeix depenen del context. La música afecta profundament els sentiments humans i les experiències de la vida social i les seves estructures sovint són generades per esclats d'activitat mental inconscient, perquè se subjecti a les regles arbitràries d'un joc.

Martí (2015) presenta la música com a una tecnologia en tant que s'incorpora i ens modifica qualitativament. Les practiques musicals estan dotades d'un univers simbòlic molt poderós que construeix un eficaç instrument per construir, mantenir, modificar o destruir l'ordre social. Mitjançant la música, s'ha contribuït a construir diferents ordres socials: nacionals, de classe, de gènere. L'espai on té lloc l'esdeveniment musical és també un element significatiu ja que constitueix un important metamissatge, per tant resulta

important per entendre què és el que s'hi produeix. El simple fet de compartir una música determinada en una situació en concret, ajuda a crear espais socials que faciliten la intersubjectivitat, contribuint a satisfer la necessitat de l'intercanvi.

Actualment, es reconeix la importància del paper que juguen les emocions en les dinàmiques d'intercanvi social. La música és l'art potencial per expressar, vehicular i generar emocions. Per això, abordar el fenomen musical des de l'antropologia, suposa reflexionar sobre la naturalesa de la música i de les seves múltiples manifestacions atenent que les funcionalitats d'aquesta van molt més enllà de les funcions lúdiques i d'oci estètic; una d'aquestes funcionalitats múltiples és per exemple la terapèutica.

2.2 . BREU INTRODUCCIÓ A LA MUSICOTERÀPIA

L'ús terapèutic de la música no és nou, sinó que ha jugat un paper fonamental en tota mena de rituals i celebracions. La música ha estat utilitzada des de l'antiguitat com a eina per a millorar estats d'ànim. Mosquera (2013) ho il·lustra a partir de les concepcions de la música dels filòsofs grecs:

Hace 2.500 años, Pitágoras utilizaba ciertas escalas y acordes para lograr el equilibrio mental, recetaba a sus alumnos determinadas melodías para armonizar estados de ánimo negativos o para aliviar las preocupaciones, el desánimo o la ira. Aristóteles no tardó en descubrir que las melodías y los ritmos de la flauta fortalecían el cuerpo, la mente y el espíritu, y Platón sostenía que la música cumplía para el alma lo que la gimnasia para el cuerpo. Entre tanto, Descartes consideraba que el sonido de la música tenía como fin el deleite y la provocación de diversas pasiones. (Schweppe i Schweppe, 2010 a Mosquera, 2013: 35).

Però aquest ús de la música no ha estat exclusiu d'Occident, els mites i les narracions sobre el poder curatiu de la música són presents a la majoria de cultures. A més, la música també és un element significatiu dels rituals de curació xamànics (Wigram, Nygaard Pedersen i Ole Bonde, 2002).

2.2.1 Definint musicoteràpia

La Federació Mundial de Musicoteràpia defineix aquesta pràctica com:

L'ús de la música i els seus components (to, melodia, ritme, harmonia,...), realitzat per un terapeuta amb un pacient o un grup, en un procés creat per facilitar i promoure la comunicació, les relacions, l'aprenentatge, el moviment, l'expressió, la organització i altres objectius terapèutics rellevants, per així satisfer les necessitats físiques, emocionals, mentals, socials i cognitives. Té com a finalitat desenvolupar potencialitats i/o restaurar funcions de l'individu de manera la qual aquest pugui aconseguir una millor integració intra i/o interpersonal i consegüentment una millor qualitat de vida a través de la prevenció, rehabilitació i tractament. (Federación Mundial de Musicoterapia, 1996. Traducció pròpia.)

Com podem veure, aquesta definició que ofereix la Fundació Mundial de Musicoteràpia és molt ampla. Existeixen també definicions que han elaborat altres terapeutes o professionals de la musicoteràpia que coincideixen en gran mesura amb l'aquí presentada. La musicoteràpia, no obstant, pot utilitzar-se en contextos molt diversos, i a cada context complirà funcions o es realitzarà de formes diferents. Parlant amb els terapeutes, he pogut veure que no existeix una definició concreta sobre el que és la musicoteràpia, cada terapeuta i cada pacient l'entén a la seva manera en funció de com l'experimenta i el context en el que es duu a terme. Tot i així, el que sí que sabem és que la música proporciona la possibilitat d'enfortir vincles socials i compleix una funció comunicativa essencial pel funcionament d'aquesta en l'àmbit terapèutic (Blacking, 1973; Martí, 2007).

En el context estudiat, la musicoteràpia és una teràpia complementària, no substitueix les cures que es realitzen a l'hospital, però proporciona un acompanyament a l'estada hospitalària. Els objectius de la teràpia varien en funció del que aquesta vol tractar, però en el context dels pacients terminals, majoritàriament els objectius que volen complir són relaxar al pacient, acompanyar-lo en el procés, establir vincles socials, entretenir, etc.

La definició que em sembla més fidel al que he pogut observar aquests mesos és la que proposa Kenneth Bruscia (1998: 18): “Musicoterapia es un proceso sistemático de intervención en donde el terapeuta ayuda al paciente a promover su salud, usando experiencias musicales y las relaciones desarrolladas a través de éstas como fuerzas dinámicas de cambio.”

2.3 . APORTACIONES DE L'ANTROPOLOGIA A LA MÚSICOTERÀPIA

2.3.1. La dimensió ritual de les pràctiques musicals

Ens preguntem doncs, quines contribucions pot fer l'antropologia a la musicoteràpia. Per una banda, la idea de música com a cultura ens porta a reflexionar sobre la relativitat del fet social. Amb això Martí (2007) vol dir que la relació que s'estableix entre un estímul sonor en concret i un individu no és sempre el mateix, ni per a la mateixa persona en qualsevol tipus de circumstància, ni entre diferents individus. Per tant, no hem d'esperar sempre els mateixos efectes d'un estímul sonor, com per exemple la música.

Un altra contribució que podem fer des de l'antropologia, seguint amb Martí, és la de fer veure que la pràctica musical en general no s'entén sense la seva íntima vinculació amb el fet ritual i els aspectes simbòlics. Així, hem d'atendre a aquests aspectes de la música per entendre tant la naturalesa de les pràctiques musicals com les possibles funcions que la música pot exercir dins de l'àmbit de la musicoteràpia.

Quan volem estudiar un fet des de la nostra disciplina ens fixem en el context sociocultural. És aquest context el que atorga sentit a tot allò que es produeix dins de les seves estructures. Amb això volem destacar que el musicoterapeuta ho és en tant que el context sociocultural el reconeix com a tal:

Un chamán, un médico, un sacerdote o un musicoterapeuta no lo son tan solo por los conocimientos que poseen, sino también porque la sociedad los ve y reconoce como tales, y tiene cifrados en ellos determinadas expectativas. Y esto vale tanto para las sociedades denominadas primitivas como para las postindustriales (Martí, 2007: 115).

Les pràctiques musicals incorporen elements rituals, però també tota pràctica musical es pot construir per ella mateixa com un moment ritual. L'experiència musical forma part d'un entramat meta-comunicatiu que ens diu com hem d'entendre la música que escoltem. Música i ritual estan estretament lligats, en tant que en les pràctiques musicals es donen comportaments rituals imprescindibles per conèixer la significació dels esdeveniments musicals. D'aquesta manera, els rituals atorguen un determinat sentit a les manifestacions culturals que acompanyen. La música doncs, té una doble dimensió: fàctica, que es correspon amb el valor que se li atorga com a realitat física; i simbòlica que es refereix a allò que la música representa i que s'expressa mitjançant el ritual.

2.3.2 Antropologia de les emocions i música

Les emocions són la matriu sobre la que es mou la vida social, són tipus de conductes sobre les que es dona la comunicació necessària per crear els diversos mons culturals (Antón Hurtado, 2015). David Le Breton (1999) planteja que l'home es troba afectivament en el món i la seva existència és un fil continu de sentiments més o menys vius o difusos, canviants, que es contradiuen amb el pas del temps i els contextos. És per això que les emocions han d'estudiar-se tenint en compte les relacions persona-medi.

La música és l'art d'organitzar els sons per tal de crear i interpretar les formes expressives que elaboren o donen significat a una part important de l'experiència de la vida humana. Aquest art s'ha associat sovint amb l'expressió emocional i inclús se l'ha denominat com "l'idioma de les emocions". La música juga un paper social molt important en tant que eina d'expressió d'emocions i idees que resultarien molt difícils d'expressar mitjançant una altre via. Així, la música esdevé una forma de comunicació no verbal que transmet i evoca missatges emocionals; que influeix o reflexa estats d'ànim tant per part de qui escolta com per part de qui crea l'estímul sonor (Del Campo San Vicente, 2013).

Wazalwick (2005) va realitzar un estudi en el que analitzava les construccions simbòliques de la música entorn a les emocions de tres joves estudiants de musicoteràpia. L'autora exposa que la música està inserida en diverses activitats socials, d'aquesta manera se li atorguen múltiples significats. L'autora es centra

en estudiar el fenomen de la musicoteràpia entenent que no ens relacionem només amb la matèria musical en sí (to, melodia, etc.) sinó que teixim una xarxa de significats que acaben formant part d'una construcció del món social tant a nivell col·lectiu com a nivell individual.

Més enllà d'aquest rol que juga la música, les emocions i els sentiments també juguen un paper molt important en aquesta construcció simbòlica del món. Les emocions ens posen en contacte amb alguna cosa, com pot ser el fet musical, i establim lligams molt forts que ens insereixen en aquella dimensió. Des de la perspectiva que presenta Wazalwick, entenem la música com a un conjunt de símbols que permeten comunicar-nos, en tant que la música té un significat que ens és comunicat. Per poder entendre l'experiència musical cal que la vinculem amb la experiència vital de cada un dels nostres informants i intentem entreveure, si no són clars, els sentiments i les emocions que es vinculen amb aquesta. Les emocions i els sentiments són integrants de l'activitat humana, de la mateixa manera que l'acte de pensar i configurar els significats singulars de la música fruit de la vivència del subjecte i de la seva pròpia reflexió entorn a ell mateix i les seves experiències. La música desperta afectivitats i emocions i influencia la forma com el subjecte compren el món i la música en sí.

3. CONSIDERACIONS METODOLÒGIQUES

Aquest treball s'ha dut a terme a l'Hospital del Mar, concretament al Centre Fòrum- Parc de Salut Mar. L'estudi s'ha centrat en l'equip de musicoteràpia de la unitat de pal·liatius i alguns dels pacients que rebien aquesta teràpia durant el període en què vaig realitzar treball de camp.

El treball de camp ha consistit en assistir des del mes de Novembre fins a finals del mes de Març a les sessions de musicoteràpia un cop a la setmana com vaig acordar amb el musicoterapeuta, realitzant en la mesura del possible observació participant. Aquesta informació s'ha complementat amb cinc entrevistes a pacients, una d'elles doble amb pacient i filla i una entrevista al terapeuta principal, a qui vaig estar acompanyant durant les sessions a les que vaig poder assistir. Cal puntualitzar, que els meus informants no han estat només aquells

entrevistats, sinó que durant les sessions he extret molta informació qualitativa ja que en aquestes es parla molt i els pacients s'expressen contínuament.

La observació participant¹ ha estat un element imprescindible per a aquest treball. Si m'hagués limitat a fer només entrevistes, no hagués pogut captar tota la dimensió emocional i comunicativa que es dóna a les sessions de musicoteràpia. Aquesta tècnica, en relació amb les emocions, permet identificar diferents moments de la sessió que van de la tristesa a l'alegria, o de la resignació a la esperança. La observació també permet comprendre gestos, postures i disposicions corporals en general (Vergara, 2013). Mitjançant la observació i la participació he pogut captar moments que només es poden entendre en profunditat si els veus i els vius.

3.1 OBJECTE D'ESTUDI I DESCRIPCIÓ DEL CAMP

Les sessions amb els pacients duren uns vint minuts, es practiquen diferents activitats depenent del que cada pacient necessita en cada moment. Així doncs, les sessions poden ser: 1. De relaxació, on es toca música tranquil·la i improvisada. Normalment el pacient participa en la creació musical amb un instrument que es diu tambor de mar² que agrada molt ja que és lleuger i fàcil de tocar. 2. També es fan sessions en què el pacient demana cançons concretes, s'intenta fer que participi amb maraques o algun tipus d'instrument lleuger i que si té la possibilitat canti. 3. Finalment, una tècnica que es fa molt esporàdicament és la del *song writing*³. Aquesta consisteix en agafar una cançó que agradi molt al pacient i canviar la lletra, reescriure-la amb el pacient i preparar-la.

Les sessions de musicoteràpia acostumen a ser molt participatives, hi participen tant el pacient com els acompanyants i es realitzen sempre amb música en viu,

¹ La participació s'ha donat dins de les meves limitacions. Com que jo no sé tocar cap instrument, durant les sessions intentava acompanyar amb percussió o cantant.

² És un instrument rodó, com una capsca tancada i transparent plena de boles petites i metàl·liques que reproduïx el so de les onades del mar.

³ Malauradament, durant la meua estada al camp aquesta tècnica no s'ha dut a terme, tot i així puntualitzo que pot ser una molt bona eina metodològica. De cara a investigacions futures, si es pogués accedir a aquesta tècnica es pot comentar la lletra amb el pacient i realitzar l'entrevista a partir d'aquesta.

no enregistrada. Al final de cada sessió, els pacients solen obrir-se i parlar de les seves experiències vitals en funció del records o pensaments i reflexions que ha desencadenat la música en qüestió.

Les persones entrevistades han estat dos homes i tres dones que es troben en una franja d'edat entre els cinquanta i els vuitanta anys. Els entrevistats han estat: En Roc⁴, un home de seixanta anys que normalment estava acompanyat de la seva filla, qui va ser present i va participar de l'entrevista. En Roc és un home que es trobava en un estat de molta angoixa i nerviosisme i les sessions es realitzaven majoritàriament amb finalitats de relaxació. L'Hugo, un home peruà de seixanta-quatre anys que va ser cantant de música popular. Vam fer una entrevista justament el dia que li donaven d'alta i a mitja entrevista va haver de marxar perquè els metges li volien fer unes últimes proves. L'Aurèlia, una dona de vuitanta dos anys, originària de Bilbao però que ha viscut molts anys a Barcelona. Feia les sessions conjuntament amb la seva companya d'habitació, la Marta, una dona de setanta dos anys argentina a qui també vaig entrevistar. Finalment, presento a la Encarna, dona de vuitanta quatre anys que es trobava en un estat molt dèbil i molt cansada. Va ser la única pacient que vaig conèixer que no tenia gaire simpatia per la musicoteràpia però igualment feia les sessions. Era molt religiosa i li agradava molt que li cantessin cançons de missa o populars. El primer dia que va fer una sessió després va demanar al Jordi que no tornés, ja que: "Esto no me va a curar, pero gracias" (Diari de Camp, 13 de Febrer de 2017) va dir. Era una dona que patia molt i es trobava sense forces, durant l'entrevista em va repetir diverses vegades entre llàgrimes que volia morir, que estava cansada de viure.

Per una altre banda, també compto amb els testimonis de pacients als quals no vaig poder entrevistar a causa de la seva situació delicada. Els seus testimonis han estat recollits de les sessions a les que vaig poder assistir amb ells. Aquests són: En Josep, un home de seixanta-quatre anys que ja havia fet musicoteràpia amb en Jordi a un altre hospital. Li agradava molt la música i sempre que podia

⁴Els noms dels pacients no són els seus noms reals. Es va decidir en conjunt amb l'equip de metges i els pacients que les entrevistes serien anònimes, així tots els noms dels pacients que es donin en aquest treball són pseudònims.

intentava ballar i gaudir al màxim les sessions. Va ser el primer pacient que vaig conèixer, va morir cap al final del treball de camp. Per una altra banda, l'Antoni, un home d'uns cinquanta anys que va patir un ictus i només pot moure els ulls i fer força amb les mans. Sempre estava acompanyat de la seva dona i el seu fill. També vaig poder assistir a sessions d'altres pacients, com la Joana que estava acompanyada de la seva filla Laia el cop que la vaig conèixer o el Fidel, un home de cinquanta anys que va decidir deixar de fer teràpia per les emocions que li generava.

Finalment, en Jordi és qui coordina les activitats de la musicoteràpia, realitza les sessions tres dies a la setmana – dilluns, dimecres i divendres- i normalment els dimecres està acompanyat de Lita, membre de d'Institut Català de Musicoteràpia. A vegades també col·laboren estudiants en pràctiques del Màster de Musicoteràpia, però de forma més esporàdica.

4. DADES ETNOGRÀFIQUES I ANÀLISIS

4.1 MÚSICA I EMOCIONS

La música té la capacitat d'ampliar i modificar la informació tant oral com visual d'una situació observada o viscuda, teixint vincles entre situacions simbòliques i estats emocionals. És així, com la música recorda i reflexa emocions i esdeveniments no musicals que els individus utilitzem per comunicar-nos. D'aquesta manera, la música actua d'una manera eficaç com a canal d'informació (Bartra, 2006; Del Campo San Vicente, 2013).

En un context com el que he tractat, la música juga un paper molt important en aquesta dimensió emocional. Tots els meus informants coincidien en que les sessions de musicoteràpia els emocionaven. Però com bé sabem, no és fàcil comunicar les emocions ja que en molts casos aquestes no són comunicables o es poden expressar amb poques paraules com: felicitat, tristesa, angoixa... Aquest fet ha estat molt present en els seus discursos. L'Aurèlia per exemple, quan parlàvem de les sensacions que li transmetien les sessions i la música en general em deia:

“Pues yo me siento, tranquilizada, relajada, siento que aquí [assenyalant-se el cor] siento que hay algo que me oprime, es como, no sé cómo decirte. Noto una cosa que me llena, y me hace estar tranquila y bien, y feliz. Y la música pues me llena, y siento la canción.”(Entrevista personal, 23 de Deseembre de 2017)

L'Hugo explicava durant una sessió que la música “son cosas que te llenan el alma”(Diari de Camp, 6 de Març 2017); de la mateixa manera que l'Aurèlia o la Marta, que afirmava que se sentia “plena” després de les sessions. Ha sigut significatiu trobar que molts dels meus informants expressaven els seus sentiments per la música com alguna cosa que els omplia per dins.

Per una altra banda, també ha estat molt recurrent en els discursos dels meus informants el tema de la relaxació. La Marta em deia, per exemple, que per a ella la musicoteràpia era molt important ja que la relaxava i la feia estar “contenta”. En Roc, un home que tenia molta angoixa a causa de la situació que estava vivint, feia sessions de música improvisada on en Jordi intentava seguir les seves respiracions per tal de que es relaxes. L'Aurèlia explicava també:

“A mí me gusta la música esta tranquilita, bajita, no me gusta la música muy alta. Suave. Música bajita, tranquila y flojita, que me relaje. Sobre todo, que me relaja. A veces hasta me entran ganas de llorar, yo creo que es del mismo relajamiento, de lo que sientes dentro que me entran ganas de llorar.”
(Entrevista personal, 23 de Deseembre de 2017)

Així, els sentiments i les emocions funcionen com a mediadores entre una realitat humana en constant relació dialèctica entre subjectes i d'aquests mateixos amb el món. Les emocions, doncs, són informació que es transmet, informació sobre un mateix. La comunicació d'aquests sentiments permet proporcionar informació sobre els significats i els sentits que donem a la nostra realitat (Wazalawick, 2005).

4.1.1 Dotant de sentit l'experiència

Durant les sessions, una de les funcions que compleix la música, d'acord amb Patxi del Campo San Vicente (2013), és la d'ajudar a l'individu a trobar un significat a la seva vida o a un moment en concret. És d'aquesta manera com les sessions de musicoteràpia es converteixen en un espai on es generen significats i sentits. A través de la música, el pacient pot expressar allò que sent; sobretot a partir de cançons amb lletres. Aquest fet es pot veure reflectit clarament en el cas d'en Josep, un home que ja havia estat ingressat a l'hospital i ja coneixia al Jordi amb qui mantenia molt bona amistat. A una de les últimes sessions que vam realitzar junts, en Josep havia demanat al Jordi que es preparés una cançó del Serrat - "Le llamaban Manuel"⁵ -. En Jordi l'havia preparat i quan la va tocar, en Josep es va emocionar molt, sobretot en un vers en concret - "Nunca nada fue suyo, nada tuvieron. Por eso lloró tanto, cuando murieron"- i a partir d'aquí va començar a explicar:

"Me toca. Para mí es una frase que tiene mucho sentido. Porque se acuerda de ellos cuando ya no tienen nada que dar. Cuando se quiere acordar de ellos ya es muy tarde. Nos quedamos solos y desaparecemos, la vida es muy profunda y siempre nos acordamos de las cosas cuando ya no hay más cuerda que darle. Somos unos egoístas y solo pensamos en nosotros. Si fuésemos más profundos no pasarían tantas cosas malas. La vida pasa muy rápido. Cuando yo era pequeño la vida era más lenta. Són cinc mesos i mira que ha anat ràpid... [parla de la estància al hospital dirigint-se al Jordi] Va bien hablar así, te despejas ya que todo va más rápido..." (Diari de camp, 11 de Novembre 2016).

Aquesta cançó va desencadenar un conjunt de sentiments i pensaments que en Josep va acabar exterioritzant i compartint amb els qui estàvem a l'habitació. Evidentment, el vers tenia molt sentit per a ell ja que podia servir com a metàfora per explicar alguns esdeveniments de la seva vida. En Josep es va separar de la seva dona i tenia molt poca relació amb els seus fills, de fet, no el van anar a veure a l'hospital, normalment estava acompanyat de la seva

⁵La cançó parla d'un home humil, Manuel, que perd a la seva dona embarassada del seu únic fill. Finalment Manuel es penja d'una olivera.

germana i d'un amic. Així, ens aconsellava als qui estàvem amb ell, no recordar-nos de les coses quan és massa tard, com pensava que li havia passat. I és que com sosté James (1997 a Antón Hurtado, 2015:266) "A través de las narraciones, expresiones y metáforas compartimos emociones y sentimientos que refuerzan la identidad colectiva del grupo y arraiga a sus miembros".

4.1.2 Desaparèixer

La necessitat d'evadir-se és present en els discursos de tots els informants. Com afirma Le Breton (2016: 11) "a veces nuestra existencia nos pesa. Nos gustaría liberar-nos aunque solo fuera por un instante, de las necesidades que esta conlleva. Darnos en cierto modo unas vacaciones de nosotros mismos para recobrar el aliento, para descansar". Una de les funcions de la música en musicoteràpia és la de proporcionar una via d'escapament de la situació que s'està vivint. En el context d'un hospital, concretament a la unitat de cures pal·liatives, els pacients necessiten oblidar on són i la situació vital en la que es troben, deixar de pensar en el que pot venir, deixar de pensar uns instants en la mort imminent o en el dolor que pateixen:

Tocando o escuchando la música, nos sumergimos en un mar de sentidos vivientes que pueden ayudar a evadirnos o a refugiarnos del mundo exterior en nuestro interior. Ella nos permite soñar, romper la soledad, aliviar las angustias, tener un efecto terapéutico y de distensión muscular y nervioso, y también actúa como medio eficaz de comunicación con los niños autistas (Glowacka, 2004: 59).

Les persones que es troben en aquestes situacions necessiten desaparèixer, lliurar-se per uns instants per poder descansar d'una situació que els sobrepassa. Per exemplificar aquest fet, em sembla rellevant el que deia la filla del Roc:

"Mi padre es una persona que se come mucho la cabeza. Entonces yo quería buscar un poco una alternativa que le fuese bien a él para que desconectase un poco del tema de la enfermedad y tuviese la mente más liberada."(Entrevista personal, 6 de Març de 2017)

En aquesta línia, també és il·lustrativa l'experiència Marta, per exemple, que em deia: "La primera vez que hicimos una sesión [...] dejé la mente en blanco, nunca lo había logrado..." (Entrevista personal, 23 de Desembre de 2016). O la de l'Hugo, que afirmava: "Me relaja, cuando estoy deprimido, me da eso... Tienes la cabeza llena de cosas ¿sabes? Y cuando entra Jordi me alegro. Si estoy deprimido me olvido de que estoy deprimido" (Entrevista personal, 6 de Març de 2017).

4.1.3 Dimensió social de les emocions

Les emocions formen una part important del nostre entorn global, cultural, social, familiar i individual. Ocupen un lloc fonamental en la conformació i el manteniment de l'ordre social, però també contribueixen a la seva transformació (Calderón Rivera, 2015). Per aquest motiu, no tothom està disposat o preparat per comunicar les seves emocions. Més d'un cop, s'ha donat la situació que un pacient que d'entrada semblava respondre molt bé a la teràpia, després ha demanat que no se li continuï realitzant perquè "le remueve mucho" (Fidel, Diari de Camp 12, Desembre 2016). Així doncs, és indiscutible que la música contribueix en la inducció d'estats emocionals molt potents i en alguns casos, aquestes emocions no volen ser compartides o no volen ser experimentades.

La dimensió emocional que envolta tota pràctica musical és la que proporciona la capacitat de donar sentit i d'expressar. Mitjançant la música, el pacient, ordena el seu món i dona significats que després són transmesos als qui es troben amb ell. És l'expressió de les emocions la que omple els buits i les mancances dels pacients, els hi proporciona una via d'escapament, una eina per evadir-se d'una realitat dura. Sigui el que sigui que evoca la música, ja sigui felicitat, alegria, relaxació, melancolia o tristesa, el resultat de l'esclat de les emocions permet donar sentits a la experiència i viure d'una manera diferent l'estada al hospital; permet viure el procés de morir d'una forma digna, alegre i tranquil·la en funció del que necessita cada pacient. Però el més important és que, com explica en Jordi, "amb la musicoteràpia intentem que aquest final sigui una mica millor, una mica més... [...] una miqueta més suau, més digne, més

natural”(Entrevista personal, 27 de Març de 2017) al cap i a la fi, es tracta de tornar elevar al pacient a la categoria de protagonista de la seva vida, un protagonisme que es recupera quan l’univers de les emocions és palpable, es pot viure i sentir.

Tanmateix, aquestes teràpies no sempre són necessàries o ben rebudes. Durant la meua estada a l’hospital vaig veure com molts cops es refusava la proposta de fer musicoteràpia. En alguns casos pel mateix motiu que en Fidel, altres cops era perquè el pacient ja estava molt acompanyat i els mateixos familiars o amics li posaven música o estaven sempre amb ell. Aquest fet es donava sobretot amb famílies gitanes.

4.2 LA MÚSICA COM A MITJÀ DE COMUNICACIÓ

La música és un canal de comunicació fonamental en tant que proporciona significats i sentits mitjançant els quals, la gent pot compartir emocions, intencions i significats sense necessitat de comunicació verbal. A més, aquesta evoca forts efectes psicològics en relació a l’esclat emocional que provoca (Hargreaves, Miell i MacDonald, 2002).

Aquesta va ser una frase que va dir en Jordi a una sessió amb la Marta i la Aurèlia: “Vamos a hablar con música, aquí ya no habrá fronteras” (Diari de Camp, 23 de Desembre de 2016). Sovint a les sessions de musicoteràpia hi van alumnes de pràctiques i precisament aquell dia va venir en Bred, un noi dels Estats Units. El va presentar i la Marta i l’Aurèlia van començar a explicar que elles no sabien gaire anglès, així que a l’acabar la conversa i començar la sessió, en Jordi va dir aquesta frase que em sembla tant significativa i il·lustrativa pel tema que vull tractar. També va per aquesta línia la frase que va dir l’Encarna a la segona sessió de musicoteràpia; aquell dia mentre en Jordi tocava música clàssica va dir “la música habla” (Diari de Camp, 9 de Gener de 2017).

La música comunica sentiments i proporciona tant a oients com a intèrprets la capacitat de comunicar-los. La música és percebuda per les àrees del cervell que reben estímuls de caràcter emocional, associats a sentiments. Així, la música com a llenguatge es comunica fins i tot amb qui no està prestant atenció. Segons Alaminos Fernández (2014: 16-17), “las evidencias de actividad cerebral

muestran como la memoria o la evocación se activan con la música. En ese sentido, la música ofrece una vía paralela que puede reforzar, modificar e incluso cambiar en su opuesto mensajes verbales o visuales”. L’eficàcia performativa de la capacitat comunicativa de la música radica en la capacitat d’aquesta de dotar de sentit als sentiments i les emocions per tal de fer-les comunicables, no necessàriament de forma verbal. D’aquesta manera ho reconeixen els propis informants, com en Roc, que ens deia a la seva filla i a mi que la musicoteràpia: “Es un camino que abres también, que abres para que la gente se abra”(Entrevista personal, 6 de Març de 2017).

Com a component integral de la cultura, la música és una forma de comunicació no verbal dotada d’un poder comunicatiu profund que posseeix múltiples implicacions afectives i cognoscitives. Tenint en compte que una de les funcions de la musicoteràpia és sanar o, si més no, millorar la qualitat de vida de les persones tractades, una de les bases fonamentals d’aquesta teràpia resideix en una bona comunicació metge-pacient (Grebe, 1977). Gairebé totes les persones amb les que he pogut parlar o a les que he conegut durant les sessions, coincideixen amb que la musicoteràpia ha canviat la seva estada al hospital. La Marta, per exemple, em responia d’aquesta manera quan li preguntava si havia canviat la seva estada a l’hospital des que en Jordi la visitava:

“Sí, porque yo lo espero... Sí, sí... sí cambió. Esto debería ser éste, no sé cómo decirlo, pero bueno implementar-lo en todos los hospitales, hacerlo con niños... Esto no es que saca fortuna, sino que es una cosa que es para acompañar a la gente enferma, se tienen que aprovechar estas cosas. [...] Además... te sientes bien, estás tranquila viste, porque te sientes plena, como me gusta tanto, tanto... Entonces estoy relajada.” (Entrevista personal, 23 de Desembre 2016)

4.2.1 Sense paraules

La importància de la música com a sistema comunicatiu recau en la comunicació que permet establir als pacients amb el terapeuta. Però també juga un paper molt important en la comunicació amb els amics i familiars del pacients. Es tracta d’un context en el què la música no té com a objectiu sanar una malaltia. Així doncs, la música és essencial perquè s’estableixi un bon clima de

comunicació entre pacient i terapeuta, però quan la família i els amics són presents, la música té com a finalitat crear un clima adequat per comunicar emocions sobretot amb aquestes persones més properes al pacient. El cas de l'Antoni és molt clar a l'hora de exemplificar la dimensió comunicativa de la música: L'Antoni és un home d'uns cinquanta anys que va patir un ictus que el va deixar paralytat i només pot moure els ulls i fer una mica de força per agafar les mans dels qui l'acompanyen. Vaig poder assistir a diverses sessions amb ell i tot i que no pot parlar, s'entreveia que durant la sessió es comunicava tant amb en Jordi, com amb la seva dona, fill i acompanyants. Sobretot, la dona li agafava de les mans, li feia petons i li deia coses mentre la música sonava. La música feia que es despertés i que l'Antoni interactués a la seva manera amb els que estàvem a la sala. La dona de l'Antoni deia al Jordi: "Ens vas emocionar molt, però també ho necessitàvem, ens vas emocionar als tres. La que fas és una tasca molt xula, i que va molt bé, el despertes i ens acompanyes" (Diari de camp, 21 de Desembre 2016). Aquest és només un exemple de molts d'altres, però em sembla molt significatiu ja que es tracta d'un home que té limitacions per comunicar-se tal i com ho havia fet fins llavors, i és mitjançant la musicoteràpia que es crea un clima emotiu i comunicatiu entre els familiars i el terapeuta.

4.2.2 La comunicació de les emocions

No obstant, la música no només serveix com a mitjà de comunicació quan el pacient no pot parlar, sinó que sempre manté aquesta funció. A mode d'exemple exposo el cas de la Joana. La primera sessió que va fer la Joana va ser amb la seva filla Laia. Va ser curta, en Jordi va entrar a la habitació a presentar-se i a explicar en què consistia la musicoteràpia. Mare i filla van voler fer una petita sessió conjunta i van demanar a en Jordi que toqués la cançó Mediterráneo del Serrat. Durant la sessió, la filla i la mare tocaven juntes el tambor de mar, la Laia plorava, feia petons a la seva mare, li agafava la mà i li xiuxiuejava a l'orella: "aquesta cançó la cantàvem a grito pelao a casa. Oi que si mama? Ella cantava molt bé..." (Diari de camp, 20 de Febrer 2017).

Veiem com, tant si s'interpreta com si s'escolta, la música possibilita l'intercanvi d'idees o sentiments amb altres persones. Aquest fet, ajuda a que també es

millorin les relacions personals ja que es crea un clima emocional que permet expressar-se i relacionar-se amb sinceritat, integritat i plenitud. Fer música és una experiència compartida que es desenvolupa i es gaudeix a partir del coneixement d'un mateix i de la seva aptitud per comunicar-se, fent possible que es manifestin i es disminueixin problemes, tensions, inquietuds, pors o bloquejos (Del Campo San Vicente, 2013).

4.3 LA MUSICOTERÀPIA COM A RITUAL

Entenem com a ritual un acte o un conjunt d'actes simbòlics, altament pautats, que responen a un cert ordre i es repeteixen en concordança amb unes circumstàncies concretes. Els rituals són eines educatives en els què l'emoció és un element principal però també una conseqüència. Resulta especialment important aquesta dimensió ritual i simbòlica en tant que es dona una eficàcia simbòlica que es manifesta, no només in situ –excitació, relaxació-, sinó que també té una eficàcia post-ritual amb efectes psicològics molt concrets (Martí, 2007). D'aquesta manera, la musicoteràpia és un ritual en el sentit que és un conjunt d'actes simbòlics prescrits que s'han d'executar d'una manera determinada i en un cert ordre, i poden o no estar acompanyats de fórmules verbals en la mesura que constitueixen mitjans de comunicació a través dels quals les persones troben sistemes significatius de símbols per identificar les seves experiències. Possibilita expressar allò que no es pot expressar amb paraules ja que aquestes en ocasions no poden suportar el pes de tot allò que ha de ser elaborat durant el tractament (Imber-Black, 1990 a Alperovich i Biegun 2015).

En el cas concret aquí tractat, la preparació ritual comença quan els especialistes – musicoterapeutes i metges- seleccionen aquells qui faran aquell dia la teràpia i es preparen les cançons i els instruments que es faran servir. El ritual en sí, diríem que és tot el conjunt d'actes materials i simbòlics que succeeixen a les sessions. Quan els musicoterapeutes van a veure un pacient, entren a la habitació i pregunten si volen fer la teràpia i la resposta es positiva, el ritual comença. En Jordi pregunta quina música els hi agrada i es parla una mica sobre qüestions personals, llavors comença la música. El moment en què

sona la música pot ser un moment de silenci, o un moment en que es canta i s'acompanya amb instruments, també hi ha lloc per a la improvisació. La música suscita emocions i records, pot ser que es plori, pot ser que el pacient expliqui alguna cosa, faci alguna reflexió sobre la vida o es quedi adormit.

La dimensió comunicativa a la que fèiem referència anteriorment participa també del ritual. La majoria de cops en les sessions que he vist, un dels objectius principals és que el pacient parli, expliqui coses o alliberi emocions, les transmeti. Així, d'acord amb Victor Turner (1967) mitjançant el ritual els participants transmeten i es transmeten a ells mateixos informació a partir de símbols sobre el seu estatus ja sigui fisiològic, psicològic o social.

A través de la música, el musicoterapeuta construeix un dispositiu amb diversos objectius, entre ells fer més forts els llaços de pertinença a un grup tant del pacient com dels acompanyants. La música pot ser utilitzada com a mitjà de creació, manteniment i canvi de la identitat grupal i individual, ajudant a elaborar les pèrdues i el dol. Durant les sessions de musicoteràpia es construeix una estructura musical a la manera d'un ritual, com bé explicàvem abans, i aquests processos permeten dotar de sentit l'experiència del pacient fent de suport i contenció en front la situació vital que pateix (Alperovich i Biegun, 2015).

4.3.1 L'eficàcia de la musicoteràpia

La musicoteràpia en el context que es tracta, dota de sentits les experiències, no només dels pacients, sinó també d'aquells que els acompanyen, ja siguin familiars, terapeutes o personal mèdic. A més, en tot aquest procés es generen continus intercanvis. S'intercanvien experiències, sentiments i també consells vitals. En Jordi m'explicava:

“En general sento que és molt el que em tornen els pacients, en forma d’agraïments. I aquí a pal·liatius d’alguna manera en forma de llegat vital. És molt típic aquí a pal·liatius, que les persones m’intentin donar algun tipus de consell del que ells han après a la vida. Acostumen a ser frases molt senzilles com ara bé: tenir confiança, aprofitar la vida o ser bona persona. Coses positives sempre.” (Entrevista personal, 27 de Març de 2017)

La musicoteràpia, permet enfortir llaços, però no només amb el terapeuta, sinó que també amb la família i amics. Així, veiem com l’Antoni era capaç de relacionar-se amb la seva dona i el seu fill sense paraules, veiem com de sobte, es generava una aura d’intimitat i un moment d’unió entre els presents. Durant la teràpia, els individus que hi participen focalitzen la seva atenció en uns missatges en concret, entren en sintonia i es coordinen. Sense aquesta sintonia entre participants, la musicoteràpia no seria més que un simple entreteniment sense transcendència. Aquesta sintonia entre els individus produeix l’estructura en el desordre, és a dir, permet estructurar una experiència dolorosa que es mostra desendregada i sense sentit.

La musicoteràpia permet alliberar emocions, relaxar, i és en aquest sentit que és eficaç. Amb aquesta teràpia es genera un espai que dona a peu a la socialització i a la comunicació d’idees abstractes i de missatges verbals. D’aquesta manera, el pacient recupera el seu protagonisme. Com bé em va dir en Jordi: “Una de les coses que fa la musicoteràpia, a cures pal·liatives, és d’alguna manera un regal a la vida d’aquestes persones i celebrar-la.” (Entrevista personal, 27 de Març de 2017)

La teràpia musical permet també que el record que se’n guardi de la persona que està malalta sigui com deia en Jordi “més digne”. Amb aquestes teràpies, el pacient en qüestió torna a adquirir protagonisme en un context en que ha deixat de ser protagonista de la seva vida i del record que vol que d’ell se’n guardi. En aquesta línia em sembla interessant un *song writing* que em va ensenyar en Jordi. L’havia fet ja feia uns anys amb un pacient que va morir. Aquest va consistir en canviar la lletra a la cançó “My way” de Frank Sinatra. Agafant aquesta cançó com a base, en van fer una de nova que el pacient volia dedicar a

la seva família i als seus amics, volia que fos l'últim record que tinguessin d'ell. La tornada de la cançó deia així: "Grandes amigos encontré, esta canción va para vosotros. Recordadme con buen humor, a mi manera." (Diari de Camp, 23 de Desembre de 2016).

El que fa la musicoteràpia és crear vincles, promoure la socialització per tal d'eleva el protagonisme del pacient en el procés de morir i, d'aquesta manera, proporcionar una mort més digna i més suau. Per exemple, a vegades les infermeres entren a l'habitació a canviar les vies al pacient i s'uneixen a la sessió ballant o cantant, o molts cops entren simplement per formar part de la sessió. D'aquesta manera, es deixa de banda la monotonia de l'hospital, i es pot convertir en agradable un moment que no ho és. Com deia en Jordi, "morir es un procés pel qual passarem tots, i la societat està girant clarament l'esquena al tema de la mort, és un tabú, i realment és tan natural com néixer"(Diari de Camp, 13 de Febrer de 2017).

5. A MODE DE CONCLUSIÓ

La importància de la musicoteràpia com a ritual, recau en la idea de que els rituals vinculats a la mort es converteixin en un moment per la socialització (Elias, 1989). Sense aquest tipus de teràpies que busquen fer possible la comunicació entre els participants d'aquest procés, el paper del malalt terminal quedaria relegat a un segon pla, esperant la mort de forma passiva. Així, la musicoteràpia proporciona als pacients la capacitat d'adoptar un rol actiu i de transmetre als acompanyants informació sobre situacions, sentiments i missatges que a vegades no poden ser expressats amb les paraules.

D'aquesta manera, la dimensió comunicativa i la dimensió emocional són fonamentals per tal que el ritual sigui eficaç. La música dona peu a la comunicació del pacient amb els seus familiars i el terapeuta però també amb ell mateix. És a partir de la comunicació d'aquestes emocions emergents que el pacient és capaç de donar sentits al moment vital pel qual està passant. Però, també proporciona les eines per a que els seus acompanyants atorguin sentits a l'experiència que viuen amb ell.

No obstant, aquest tipus de teràpies no sempre són necessàries o tenen la mateixa eficàcia sobre tots els individus. Alguns pacients no es veuen preparats per afrontar-se a l'esclat d'emocions que sorgeix durant la teràpia. Altres, com l'Encarna, escolten de forma passiva però mantenen la distància amb la teràpia ja que aquesta no és capaç de curar-los. Finalment, hi ha casos, com per exemple a les famílies gitanes, en què aquestes teràpies no són necessàries i la mateixa família rebutja la teràpia. La pròpia família li posa la seva música i el pacient compta amb una xarxa social de suport densa i estable que compleix els objectius que en ocasions busca la musicoteràpia.

D'aquesta manera, en alguns casos i contextos, enfront la incapacitat d'oferir ajuda als qui estan morint, de mostrar afecte en el moment del comiat, trobem alternatives com la musicoteràpia. Amb música els individus tenen més facilitat per expressar i comunicar les seves emocions, per donar sentit a situacions extremes i doloroses. En una sessió de musicoteràpia, si el pacient està obert, podrà mostrar el seu plor sense vergonya, desfogar-se, desaparèixer durant una estona, deixar missatges per aquells als qui estima o simplement sentir-se acompanyat i valorat. La musicoteràpia permet celebrar la vida deixant espai per a la improvisació. Celebra la vida mitjançant la relaxació, el record, la reflexió, el plor, el riure o el cant.

6. BIBLIOGRAFIA

ALAMINOS FERNÁNDEZ, A.F (2014). La música como lenguaje de las emociones: Un análisis empírico de su capacidad performativa. *OBETS: Revista de Ciencias Sociales*, 9 (1), 15-42. doi: 10.14198/OBETS2014.9.1.01

ALPEROVICH, N. I BIEGUN, K. (2015). Cuando la identidad está en riesgo: musicoterapia, cultura y migración en el hospital público pediátrico. *Revista Nupeart*, 0(14), 135-144. Recuperat de: <http://www.revistas.udesc.br/index.php/nupeart/article/view/6381/4942>

ANTÓN HURTADO, F. (2015). Antropología del Miedo. *Methaodos: Revista de ciencias sociales*3(2), 262-275. <http://dx.doi.org/10.17502/m.rcs.v3i2.90>

BARTRA, R. (2006). *Antropología del cerebro: La consciencia y los sistemas simbólicos*. México D. F: Pre-Textos

BLACKING, J. (1973). *Fins a quin punt l'home és music?*. Vic: Interseccions Eumo Editorial.

BRUSCIA, K. (1998). *Musicoterapia. Métodos y prácticas*. Barcelona: Publishers.

CALDERON RIVERA, E. (2015). Universos emocionales y subjetividad. *Revista Nueva Antropología*. 27(81), 11-31. URL permanent: http://www.scielo.org.mx/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S0185-06362014000200002&lng=es&nrm=iso>

DEL CAMPO SAN VICENTE, P. (2013). La música en musicoterapia. *BROCAR: Cuadernos de investigación histórica* 0 (37), 145-154. doi: <http://dx.doi.org/10.18172/brocar.2542>

ELIAS, N. (1989). *La soledad de los moribundos*. México: Fondo de Cultura Económica.

EPELE, M.E (1994). La relación médico-paciente en el cáncer terminal: Una aproximación a la muerte en la sociedad compleja. *Revista Chilena de Antropología*. 0 (12), 87-98. doi:10.5354/0719-1472.1993.17593.

FEDERACIÓ MUNDIAL DE MUSICOTERÀPIA, (1966). Qué es la musicoterapia. España: *Federación Española de Asociaciones de Musicoterapia*. <http://feamt.es/inicio/>

GREBE, M.E (1977). Aspectos culturales de la musicoterapia: Algunas relaciones entre antropología, etnomusicología y musicoterapia. *Revista Musical Chilena* 31 (139-140), 92-107. Recuperat de: <http://www.revistamusicalchilena.uchile.cl/index.php/RMCH/article/viewFile/13229/13505>

GLOWACKA, D. (2004). La música y su interpretación como vehículo de expresión y comunicación. *Revista Científica de Comunicación y Educación* 0 (23), 57-60. Recuperat de: <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=15802310>

HARGREAVES, D; MIELL, D; MACDONALD, R.A.R (2002). What are musical identities, and why are they important? a *Musical Identities* (p 1-15), New York: Oxford University Press

LE BRETON, D.:

-(1999). *Las pasiones ordinarias. Antropología de las emociones*. Buenos Aires: Nueva Visión.

-(2016). *Desparecer de sí: Una tentación contemporánea*. Madrid: Siruela.

MARTÍ, J.:

- (2007). Contribuciones de la Antropología de la Música a la Musicoterapia, en POCH, S (ed.), *El musicoterapeuta, un profesional para el s. XXI*, (p. 113-117) St. Esteve Sesrovires: Associació Catalana de Musicoterapia

- (2015). No sense la meva música: la música com a fet social, *Perifèria*, 20 (2), 4-25 doi: <http://dx.doi.org/10.5565/rev/periferia.495>

MOSQUERA, I. (2013). Influencia de la música en las emociones. *Realitas: Revista de Ciencias Sociales, Humanas y Artes*, 1 (2), 34-38. Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=4766791>

TURNER. V. (1967). *La selva de los símbolos: Apectos del ritual ndembu*. Madrid: Siglo veintiuno editores.

VERGARA, G. (2013). "Reflexiones sobre las contribuciones de la observación participante para una Sociología de los cuerpos y las emociones". *Revista Latinoamericana de Metodología de la Investigación Social* 6 (3), 42 - 56. Recuperat de: <http://www.relmis.com.ar/ojs/index.php/relmis/article/view/92>

WAZALWICK, P. (2005). Quando a música entra em ressonância com as emoções: significados e sentidos na narrativa de jóvenes estudantes de musicoterapia. *Dissertação (Mestrado em Psicologia) Universidade Federal do Paraná. Curitiba*. Recuperat de : http://www.embap.pr.gov.br/arquivos/File/anais4/patricia_wazlawick.pdf

WIRGAM, T; NYGAARD PEDERSEN, I; OLE BONDE, L. (2002). Introduction to Music Therapy a *A comprehensive guide to music therapy: Theory, clinical practice, research and training* (p. 17-45). London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers